ЈЕСУ ВИХОРИ, ЈЕСУ БУРЕ, АЛИ НИСМО СЛАМКЕ*

Ваше Преосвештенство, сви знамо у каквој се ситуацији данас налази Херцеговина, прије свега Црква у Херцеговини. То стање је најприје упоредиво са оним у којем су се налазиле црногорске владике током вјековне борбе за опстанак између турског чекића и наковања „зла домаћега“ . Мјерено „Горским Вијенцем“ , осјећа ли се садашњи Епископ Захумско-херцеговачки као „једна сламка међу вихорове“ ?

Не бих рекао. Јер ми смо овде врло добро утемељени. Ова епархија је од Светог Саве основана пре више од осамсто година; па онда, имала је такве епископе као што је Свети Сава II, као што је Свети Данило II, а онда низ великих епископа. После обнове Пећке Патријаршије је био митрополит Висарион, који је паралелно са Теодором, Вршачким епископом, дигао устанак против Турака. Дигли устанак 1595. г. на две стране, вероватно први у Европи. После тога је дошло спаљивање моштију Светога Саве, као освета турска, буквално: освета потурице Синан-паше. Па онда је овде рођен и овде био епископ велики див, наш херцеговачки митрополит Свети Василије Острошки, који је родом ту, из Мркоњића, нема двадесет и нешто километара одавде, у Поповом пољу. Још је ту место где му је била кућа и сад се подиже црквица; крај цркве му је и мајка сахрањена и на њеном гробу се јавља светлост с неба. На жалост, његово село гађају сад усташе гранатама.

Па онда је, на моју велику радост што сам то недавно сазнао, а и лично видео, био првих двадесет година овога века митрополит свештеномученик Петар Зимоњић, потоњи митрополит Сарајевски, који је у Јасеновцу или Јадовну страдао мученички. Ево, недавно сам био у Улогу на Неретви, то је између Невесиња и Калиновика, видео сам да је он осветио 1907. године цркву, посвећену Светом Василију Острошком. И лепо пише на цркви у камену: Осветио Митрополит Петар Зимоњић.

Онда је овде доста светиња: старих цркава и манастира, мученичких места, затим великана духа и војвода и, наравно, ту је и благочестиви херцеговачки народ, јуначки, витешки, који ме је заиста лепо примио, тако да мислим да нисам једна сламка међу вихорове. Јесте да има вихорова, али ми нисмо сламке. Нисмо ни трске, него као ове планине наше, које су

---

* Светигора, (изд. Цетињска митрополија), Крстовданско-митровдански број 1992. бр. 94/10. (Разговор снимљен на магнетофону у манастиру Тврдошу код Требиња, средином јула 92.)

велике, које повезују и Херцеговину, и Црну Гору, и Босну, и Србију, и светиње које су по тим планинама и тим долинама. Херцеговина је, рецимо, врло питома: има крш, има камења, има брда, а има и врло фина поља: Невесињско, Гатачко, Попово поље, Дабарско поље, и низ других, мањих, која су дивна, зелена, плодна. Казују да између ових брда, стена, планина, има овај народ питомине и плодности. И опстаје овде.

Вихорови су разни. Били су они од фашиста, нациста, усташа, балија, који су нас затирали, геноцид проводили над живом Христовом Црквом у Херцеговини, па онда је дошао други вихор – комунистички, безбожнички који још није сасвим прошао, то не треба сасвим заборавити. И, добрим делом, ми смо сада у оваквом стању због последица једног физичког и једног духовног геноцида од фашиста и усташа и од комуниста и неокомуниста. А вихор је сада и са Запада, од западног света, и Америке, а са Истока од исламског света, који је, парадоксално, опет удружен против нас, и као Срба, и као Православних. И тако: јесу вихори, јесу буре, али нисмо сламке.

Поготову што имамо жита у себи, имамо земљу засејану семеном пшеничним из кога настаје хлеб, а семе пшенично, падајући на земљу треба да умре, да би род донело. То је јеванђелски закон. И тако је увек било овде: жртве наше које су падале и које падају биће то семе које умире да би нови плод донело. Тридесетоструки, шездесетоструки или стоструки, како Бог хоће, како наша воља и намера буде отворена за Божју вољу, за Божју благодат. Какав наш буде допринос сарадњи и заједништву с Богом, тако ће нам и бити.

То заједништво постоји. Овдје је, као и у Црној Гори, и у свим српским земљама и крајинама, народ остао још народ Светог Саве и Косовског Завета, постоји веза Неба и земље. Место те везе је, у ствари, Црква. Зато је наша Црква најукорењенија овде, зато са таквим бесом на њу, на манастире, на светиње, јаме и гробове, насрћу. Усташе хоће управо то да униште, као што су недавно у Пребиловцима уништили, трагове нашег страдања за Христа, да сперу Христово име Србиново. Али неће успети.

Херцеговац се држи неба

Не рачунајућу Цркву у Македонији, која је вјероватно најтрагичније судбине од свих / изузев Цркве у Албанији/ у нашим крајевима, трон херцеговачки заједно са троном темишварским и троном будимским има најдуже удовиштво и, по свој прилици најтужнију судбину у доба културног и духовног геноцида у протеклих педесет година. Можете ли нам рећи у каквом сте стању нашли свој трон, свој народ?

Не бих то поредио баш тако са Будимом и са Темишваром, али је чињеница да је ова Епархија била мало запостављена, да дуго година она није имала свога епархијског јерарха – а тражила га је – и, хвала Богу, ево сада Сабор је послао епископа. Да ли ћу ја бити да попуним то досад упражњено место, погодан – дај Боже да то буде тако.

Међутим, ја сам затекао епархију у стању рата и ратног разарања; у стању које би било ипак другачије да сам ја преузео директно од досадашњег администратора, високопреосвећеногa митрополита Владислава, но он се мученик већ тада разболео (Митрополит Владислав се у међувремену и упокојио-прим.ред.) и њега је почело да прогони ово ратно стање: Невесиње, Житомислић, Тврдош, Добрићево, и на крају је пребачен за болницу Београд. У међувремену је и Мостар срушен, Саборни храм, Стара црква и Епископоски двор, који још не знам; кажу да се чула једна велика детонација тамо где су црква и двор али нико није могао да види, не може да се приђе.

Недавно, дакле, после рушења Саборног храма, на сам празник на Духове, и Житомислић је такође порушен, а прво је изгорео. Њега су гађали таквим оруђима, гранатама које горе после експлодирања.

Тако да ја нисам примио неку евиденцију, ни бројно стање, никакав ивентар. Нисам примио ни архиву, још ни печате нисам примио. То ће ми Патријарх ових дана, надам се, предати – треба да је то већ узео од пензионисаног, тешко болесног митрополита Владислава.

А нешто тога је ипак сачувано: иконе, славске иконе житомислићке, изгледа да је нешто сачувано из Завале... Тврдош је скоро обновљен, пре рата, али има у манастиру Савина нешто својих старина, које су још одавно тамо, оне се везују за ово новије доба да би, рецимо, била нека евиденција о Епархији Захумско-Херцеговачкој.

Ја сам послао један извештај Светом Синоду, где сам, отприлике, описао оно стање које сам затекао: да је око петнаест места са исто толико, или нешто више парохија и цркава, практично уништено. Уништено је све преко Неретве, у самом Мостару и надаље Брдска парохија, па Дувањска, па Коњичка, и још с ове стране Неретве и низ Неретву, с обе стране:Чапљина, Габела, Метковић. И овамо према Стоцу имамо нова рушења, а сад ево нам овде близу Требиња опет рат и рушења: део требињске општине, део Попова поља, Бобани, Требињску шуму, Иванићу запалили су Хрвати недавно. Гађају све, изгледа хоће да опет прошире своју Хрватску, нека Ендехазија да буде.

И кажем, ја нисам могао, а није ми ни било главно да одмах погледам и све евидентирам у смислу бројног стања свештенослужитеља, цркава, поседа, него више сам хтео да се нађем са својим народом, који је у ствари, жива Црква, и који је показао душу, своју веру, своју сталност, постојаност, тиме што се, ето, бори: не да осваја, него да одбрани своју груду, своју

Цркву, своју душу, свој образ... своју постојаност да потврди, што је кроз векове тешко на херцеговачком камену.

Сад сам нашао један попис свих наших цркава, села, из двадесет и шесте године, па сам узео код себе да преписујем па да после упоређујем: има 1986. године у календару Цркве објављен један снимак тадашњег стања, али право стање ћу тек сазнати када будем пропутовао сва села. Већ сам обишао у Поповом пољу велики број цркава. Има дивних црквица, у селима, по гробљима, по брдима, и то старих. Колико знам, по целој Херцеговини има старих, немањићких цркава. Овде изнад Билеће, горе изнад Гацка... Овај крај се и те како везује за Светог Саву, као што се, хвала Богу, и све Српске Земље везују. Везују се црквама, дивним црквама, еву ту, не знам да ли има километар, Мостаћи крај Требиња имају дивну цркву Св. Климента са фрескама сачуваним. Тако ћу, кажем, право стање познати путујући по Херцеговини Светог Саве и Светог Василија.

Могу одмах да кажем да сам, хвала Богу, Богу благодаран и овдашњим људима захвалан, што имају живу душу и савест. Не значи то некакво идеализовање Хецеговаца, него једноставно константовање да је то жив народ, и да је то изворно српска земља; да човек, Херцеговац, има живу душу, држи се неба, држи се Живога Бога.

Овдје је народ тако отворен за небо. Пре рата 1937. године, преминуо је један народни пророк – Драго Спаић. Ту, на Зупцима, на Грабу, има диван гроб његов крај цркве Св. Петке. Чујем да у манастиру Савини имају записи: да ли његови лично или неко да је записивао.

Мислите на Драга Спаића?

Јесте. То је човек коме се јавио живи Христос. Њему се заиста Христос јавио, верујте, читао сам његов запис тог виђења самога Христа: то је један тако библијски говор, говор из Житија Светих. Овај народ још увек живи по пророштвима: страдања, рецимо из 1941, у збеговима, на планини Илији, Ситници и Бобанима, то је народ који је стално гледао, такорећи, знамења времена, знамења неба, Божја знамења живота. Народ је ово отворен за живу веру, јер има живо срце. О томе је и наш херцеговачки песник Јован Дучић говорио и сведочио.

Истина, понекад је и лаковеран. Зато се у ово смутно, ратно време лако прошире вести које збуне људе. Ово су времена трагична и страдање свима виси над главом, и онда су људи уплашени. Кажу, рецимо, страдали ови или они, поклани у неком селу, катастрофа, а покаже се да није баш тако. То је мало својствено овом човеку: склоност ка хиперболичком, преувеличаном-то је отворено примање живота, не у том смислу што је овај народ нереалан, него што заиста живи изнад земље.

Ја сам задовољан, иако верујем да ме очекују тешкоће, али кога не очекују? Тегобе и тешкоће у животу, подвиг, борилиште, крст, као што Апостол Павле говори, као што Његош говори, као што говори наше живо православно Предање. Само име подвиг, подвижник означава човека као онога који се бори, иде напред и иде навише. То је као назначење судбине људске: подвиг, рашћење од детета до човека, а онда од човека у меру раста висине Богочовека Христа, каже Апостол Павле (Еф. 4,13), а у наше време нарочито наглашава отац Јустин Поповић.

А то наглашава и митроплоит црногорски, садашњи, г. Амфилохије, који је мање-више у сличном положају, откако је дошао у своју Црну Гору, и – то наглашавам – у своју и нашу Стару Херцеговину.

Рекли сте да смо преживјели духовни геноцид током посљедњих педесет година. Да ли је то имало онтолошких посљедица, да ли се нешто промијенило у бићу нашег народа? И физички геноцид који је он преживио сигурно је покренуо нешто у њему, и то сигурно није потпуно исти народ од прије. Рекли сте да је то још увијек народ Светог Саве, али какав је тај народ сада?

Да се десила промена, сигурно је. Али, човек је биће које се мења. У ком правцу и у ком смислу? Свети Василије Велики је рекао да је сам настанак нашег бића, стваралаштвом Божјим, стваралачким актом Божјим, промена, покрет. Ми смо настајали, почињали да постојимо благодарећи Божјем „нека буде“ , „и – би!“; покрет је и даље у нашем бићу. Наш живот је, такође, пасха (јеврејска реч пасха значи прелазак) , самим тим и мењање. Међутим, није свака промена, сама за себе, квалитет. Оно што десница Вишњега промени набоље, то јр добро, као што се каже у Псалмима.

Наш народ се, међутим, мењао не само под утицајем деснице Вишњега, која се спустила на нас. И овај физички геноцид, и онај духовни, били су тиштање, тискање деснице Господње, својеврсно карање. Али и својеврстан знак пажње, знак љубави: не напушта нас Господ. У Божјој Књизи се каже да Господ „бије сина којег прима “! (Јевр. 12,6).

Бог верује у човека

Бог бије сина којег прима?

Управо тако. Сваког сина кога прима, бије, кара га својим посетама. Оне су милујуће, понекад карајуће. Бог поправља и мења човека и народ набоље. Наш народ се, међутим, променио и нагоре. Није свака промена, понављам, набоље: ту је дошло до извесне жеље за лагодностима. Имамо олаке

карактере, боље рећи безкарактере, имамо избегавање труда и напора, хваљење, рецимо јунаштвом, без икаквог покрића за то јунаштво. Или говорење о образу, о части, о слави, о угледу, а овамо зјапе шупљине и празнине иза тих речи, ничим нису покривене те речи. То се може срести код сваког човека, па и овде у Херцеговини.

А о власти о нашој да и не говорим, нарочито о овим сада новијим властима. Комунисти су се хвалили и било је очигледно да лажу; ови сада се хвале управо зато да би прикрили празнину испод неуспеха, испод катастрофа, испод својих неокмунистичких крахова. Међутим, ни у краховима, ни у падовима, ни у катастрофама, човек никад није изгубљен ни пропао. Бог је непокајљиво своју љубав показао и показује према човеку (види Римљ. 5,8 и 11,29). Човек је биће које је с великим шансама, великим могућностима. Бог кад год шаље човека у свет, показује своју веру у човека. Он верује у човека. Никад нема изгубљеног човека. Нема за Бога, нема ни за оног човека који хоће. Ту се враћамо Достојевском, ту се враћамо Јеванђељу: Христос ни стучену турску неће сломити, жижак или жишку која тиња неће угасити (Матеј 12, 20).

Зато, онтологија, биће народа није то што се изменило, али рећи то – те успаванке, заваравања – да смо ми добар народ, да смо ми свеци, да смо ми јунаци, да смо ми честити, и то све онако ђутуре... ту још има и те каквог посла, великог, далеког. Пошто то ми још као хришћани, говоримо: имамо велике апостоле, имамо мученике, имамо свете... још је Свети Јован Златоуст, говорио, када су тако хришћани говорили многобошцима, он у својим беседама, као дијалогу са њима, каже: Да, али нам кажу незнабошци – а где вам је сад Павле, где вам је сада Стефан Првомученик? Где су вам сада ти и такви свети људи? Говорите какви су они били. А ви шта сте?

Наше су генерације томе склоне, а то је по мом мишљењу не размаженост, него својеврсна упропашћеност одгојем, васпитањем, школским, комунистичким, државно-политичким, домаћим васпитањем, које нам је Европа набацила, па било са капиталистичке, било са комунистичке стране. Оба ова морала (капиталистички и комунистички) су једнако катастрофални за човека. И, зато, треба подвига, нема ништа џабалебице што се каже. Јесте, свако је достигнуће дар Божји, све што човек постигне, што оствари, то је увек дар Божји. Али, не може без нас, без нашег труда и напора. Зато, овоме народу још предстоје подвизи, предстоји труд, предстоји пре свега повратак Богу Живоме и човеку живоме и народу живоме..

Једна лепа словенска реч васпитање значи храњење, физичко и духовно, чији је циљ да се васпостави онај етос, онај морал, она права нарав. Није наш човек овде дивљак, неки паганин, тобож богумил, и не знам шта све измишљају. Он је племенито створење, али племенито створење које још треба да се са својим сопственим трудом изграђује. Биљка која треба да расте. Отац Јустин је говорио: за једну биљчицу треба цело небо и цела земља: сунце за развој, вода, топлота, све треба да учествује да једна биљчица израсте, узрасте, и донесе плод, а камоли за човека. Не може то

ето тако, одједном, аутоматски - човек! Као неки спортиста, ако не тренира, ако се не развија – ништа, закржљаће у њему тај талент. Човеково биће је обдарено талентима, али мора те таленте да развија, да умножава, ако не може сам да позове друге, као што вели Јеванђеље, да сарађује са другима, да их у сарадњи са другима умножава.

Зато, овоме народу предстоје велики подвизи, али он зато има материјал, има квалитет. Можда је ово мешање, што нас све сада меси, у овој каци гњева Божјега, већ то. Ово јесте мешање – заиста као да нас је казна Божја снашла; не казна, него – правда, да јој тако приступимо, правда, која је понекад, чини нам се, немилосрдна, али спасоносна, јер је Бог присутан. То Божје присуство је оно главно и наш народ верује у Бога као Бога правде, и то је најмоћнија вера. То је Живи Бог, није идол, и то није идолатрија но богодолична и човека достојна теологија.

Народ, који чини живу Цркву се сада исто тако мијења, дакле и Црква се мијења. Архијереји са ратних подручја су се у августу састали у Бањој Луци да размотре начине и могућности дјелања Цркве данас. Већи дио славонске епархије је изгубљен/ јер православнима на хрватској територији нема опстанка/, дијелови горњокарловачке, далматинске епархије... Како видите Српску Цркву, када, ако Бог да, рат прође?

Мислим да би требало и у овом погледу да се угледамо на Велику Христову Цркву Цариградску. Она је мученичка Црква: замислите, тамо су Турци и ислам почели да стижу, на њен терен, од седмога века. А онда су Селџуци основали у Иконијуму, одакле је био Свети Амфилохије Иконијски, свој султанат. Па су онда дошле Османлије, па су до данас остали, и нису се Грци Цариградски ослободили од њих никада. Ми смо се ослободили под Карађорђем и после Балканских ратова, а они нису ни до данас. Па су их искоренили 1922-23. године, седам из Апокалипсе Цркава: Ефес, Смирна, Тијатира, Филаделфија, Сард, Лаодикија, Пергам (види Откров. гл. 2 и 3), а Цариградска Црква до данас држи те митрополије, макар као титуларне, и епископе, надајући се да ће се можда обновити, не бришући их из диптиха, из каталога своје Цркве. Има потурчених тамо, неколико стотина хиљада за које се зна, у Понту, делимично у Кападокији, има много побијених, гробова, светиња, цркава сасвим или полупорушених. Ја сам то видео, путовао сам онуда. Држе се, они тамо сматрају то за присуство њихове Цркве. А на Небу, наравно, та Црква је записана, тамо је њено место, и њена светиљка светли. Као што је наш Владика Николај говорио, свети Владика Охридски и Жички, у свом делу „Жетве Господње“, да је небеска ризиница препуна тог жита покошеног, и овршеног, и смештеног у ризнице Царства Небеског. Тако је и Славонија, која је од 15. века била Мала Рашка; и Далмација која се везује за Немањиће, и остали српски крајеви и крајине: они су дали плодове и у новије време и раније су давали велике људе, стадалнике за веру. Рецимо, сетите се само марчанских

калуђера, гомирских калуђера, лепавинских, комоговинских/ по Комоговини је име добио Свети Тодор, Новомученик/ , онда новијих ових Новомученика, од пре педесет година. Сада је скоро исто.

Тако да верујем да ће Српска Црква, гледано организационо, бити нешто другачија, али мислим да не треба епархије, које су до сада биле ту, нешто битно мењати. Може се евентуално извршити нека ароданција парохија, могу се можда неке границе између епархија нешто другачије поставити, али то треба да остане. Као што је Пећка Патријаршија вековима, под Турцима, под Аустријом, мењала се, имала већи број епархија, мањи број епархија. Имала је такву, рецимо, виталност, да када је укинута Марчанска епархија, основао је патријарх Арсеније Чарнојевић Сегединску. Сада је обновљена Осјечкопољска и Даљска, и Барањска, па Бихаћко-петровачка у Босанској Крајини је обновљена. Тако да смо ми ту увек ишли на дуже стазе, трајније да се постављамо, зато што је Црква жива душа народног тела, кичма народног тела; и неће нам бити лако, због народа, страдалника, због избеглица, због изгубљених, порушених, бракова, домова, заједница, погинуле деце, светиња оскрнављених, због оптерећених савести и душа за заједнички живот са суседима, што је вероватно још теже, али – и то ће доћи. Остаје нам само да се привикавамо.

Бојим се ја ту само политичке издаје, и Срби заиста треба да узму, и узимају, судбину у своје руке, а не да о њима одлучују људи са стране, било из Европе, било из власти, који се издају за патриоте српске, а само гледају своју власт. Такве су, нажалост, владајуће гарнитуре, структуре у Србији и у другим центрима.

Српској Црвки ће предстојати велики посао да свој народ, после оног физичког геноцида и овог духовног од сада, прибере, поврати и доведе до препорода, који ће сигурно морати да укључи у себе покајање. Сваки прави препород увек почиње покајањем, тако и Јеванђеље почиње: „Покајте се, јер се приближи Царство Небеско“. Јер, нису Срби више витези без мане и страха, страха од греха, пре свега, нису више тако чистог образа... Морамо признати да постоји и извесна колективна одговорност. Јер, Срби су били изазвани и гурнути, били су, такорећи, присиљени да реагују на непримерен начин, па су почели сасвим нехришћански да се свете. Али, имали су често притом комунистичке вође, учитеље, команданте, којима морал не само што није био светиња, него је њихова политика била аморална. Они су и говорили да је морал творевина друштвена, ствар класних интереса; зато су погазили морал, заборављајући да и човек и народ има као своју сталну конституанту, саставни чинилац, морал, образ, слику Божју у човеку, етику, савест. Не значи то да у Српском народу није и раније било зала и злочинаца, али никада они нису били идеал ни вођи, нити их је српски народ у греху њиховом штитио и величао, него их је, напротив, увек осуђивао, одбацивао... „Боље ти је изгубити главу, него своју огријешити душу“, каже народна песма. И Његош каже: „истријеби губу из свог тора“, да се очистимо. То очишћење управо предстоји Српској Цркви, која има исте те квалитете које има и народ, јер ми смо Црква покајника, Црква грешника,

који треба да се спасу. Зато је Бог и дошао; Христос је рекао: Да сте били праведни, не бих долазио; ја сам дошао грешнике да позовем на покајање (Мат. 9,12-13).

Зато, предстоји нам период очишћења, али сила Духа Светога је способна за то; само да останемо Божји – ако и падамо, да устанемо.

Говорећи о промјенама унутар структуре Цркве Српске, као и о неопходности свенародног покајања, духовно сродан глас се чује из Поткозарја и Лијевча поља. Наиме, житељи Српске Градишке/ досад насилно раздијељене на Босанску и Стару/ су одлучили позвати славонског епископа, господина Лукијана да резидира у Градишци, а Светом Архијерејском Сабору предложити формирање – како је они зову – Градишко-јасеновачке епархије, која би обухватила највеће симболе Српског страдања: Јасеновац и Градину, Славонију и Лијевче поље/ гдје су страдали црногорски и херцеговачки родољуби/, и коначно Козару са Кнешпољем и манастиром Моштаницом, одакле су два света: Ђакон Авакум и Теодор Мученик Моштанички и Комоговински. Ослоњена на њих и светог Висариона Пакранског/ Сарајa/ , да ли би она могла бити макар наговјештај препорода о коме сте говорили?

То је врло значајан предлог. Показује добру вољу, показује народну црквену свест. Он осећа себе, осећа заједништво црквено-народно са Славонијом, али не би нипошто требало да се брише име Славонске епархије, нити њене границе да се потиру, као што владика Лукијан каже: „Моје је од Саве до Драве“. И још чак преко Драве. И он се не одриче никако тог дела, зато све уске калкулације око тог колика је Западна Славонија и шта је то, и Венсов план, за Лукијана једноставно не важе. Ја се епископу Лукијану дивим у том сазнању. Али треба бити реалан: заиста би добро било да резидира негде, где ће бити постојанији и боље организован. Овако се, мученик, сељака и потуца.

Могао би да премести своје седиште, било је таквих случајева: ево наш Захумски епископ се преместио недуго после Светога Саве, већ у време, изгледа, цара Уроша, у манастир Светога Петра и Павла, негде на Лиму, зато што су овде биле борбе, биле су најезде Хуна, били су сукоби Мађара и Млечића са босанским владарима, српским, зетским, рашким, и тако. После се та епархија повратила, она је једно време била у Благају, овом нашем, нешто касније је дошла у Мостар. Но пре тога је седиште Епископа Захумско-Херцеговачког било дуго овде у Тврдошу. Ево, сада је опет.

Тако да тај премештај седишта епархије не значи много, него се у једном ширем кругу само мења централно место. И то би било добро да она повеже – а они су и онако повезани заједничким страдањем и борбама – Србе Крајишнике са Козаре, који су иначе дизали Комоговину на Банији, са Славонцима. Рецимо, како Градину и Јасеновац раздвојити? Сава није

раздвајање него спона, као што Дрина не раздваја садашњу Србију и Босну, него управо спаја; постоји песма која каже: „Колубара и Подриње, везује те Дрина са Босном “.

Добро је што владика Лукијан, човек такав, такав епископ, „кому подобајет “ да буде страдалник, који је био у затвору, који је народ и храбрио и сахрањивао и оплакивао, и састрадавао са њим. И страхове и радости са њима преживљавао, добро је што је он тамо стално. Кад оде негде, једва чека да се врати. Пробао је да оде у Подравску Слатину, у Ораховцу, Пакрац... ја сам био са њим на двеста шездесет метара од двора, у једном предграђу пакрачком у коме је гробље српско и српска црква на гробљу срушена. А онамо му и катредала срушена, као и наша сада:у Мостару је катедрала, Саборна црква срушена, а не зна се шта је са старом црквом на гробљу. Гробље је гађано, летели су сандуци... њену судбину не знамо, али даће Бог.

Тако да је то добра идеја, као штоје добра идеја да се повеже онај део Босанске Крајине са Книнском Крајином, или Банија и Кордун са Новим и Крупом:то све фунционише преко Уне... Дубица, мученичка, она и Костајница су мученишТвом повезане на обе стране Уне. Тако и то – тај народ, и ми, смо једно тело и једна кост, једна душа и једна вера једна Црква и један Господ, једно Спасење, један вечни Живот, једно Царство небеско.

Вратимо ли се на састрадавајућу аполкалиптичку Цркву Пергама, коју сте поменули, њен митроплоит, господин Јован/ Зизиулас/ је на дан Ваше хиротоније, у Вршцу рекао да се, насупрот Вама,сматра усамљеним. Прво, као епископ једне страдалне Цркве, друго као дугогодишњи професор православног богословља у Расијању (Дијаспори) , одвојен од своје матице, и коначно, у самом свом, потпуно специфичном, богословљу. При том је Вас назначио као једног од ријетких својих саговорника у теолошком свијету; зато епископа Захумско-херцеговачког питамо као теолога: какво је богословље могуће у ово доба?

* * *

Након што се господин Атанасије захвалио што смо уопште - „поменули тог дивног човека“, за кога он мисли да „није тако усамљен“ и да је „заиста велики православни теолог“, технички проблеми су одожили наставак разговора за сјутра. Но, ујутру је пријетила опасност да фронт према Величанима (у Попову Пољу) буде пробијен и владика више није имао могућности за разговор.

(1992)